

واکاوی عناصر برنامه درسی شهودی بر اساس بررسی زیباشناسانه دیوان حافظ

فاطمه طاهری^۱

نرگس کشتی آرای^۲

مریم السادات رنجبر^۳

سید هاشم گلستانی^۴

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۳/۰۹

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۱/۱۴

چکیده

این تحقیق به منظور تعیین الگوی طراحی برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیباشناسانه دیوان حافظ، صورت گرفته است. واکاوی ابیات به روش کیفی هرمنوتیک انجام یافته و از کلیه منابع چاپی و الکترونیکی در دسترس، برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها با به کارگیری نظام مقوله‌بندی قیاسی انجام شده و نتایج در زمینه اهداف، منابع و راهبردهای یاددهی - یادگیری در قالب مقوله‌های محوری، تقسیم‌بندی گردیده است. الگوی برنامه درسی شهودی، برای تمام برنامه ریزان و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت کشور این امکان را فراهم می‌کند که از منابع غنی ادبی، هنری و عرفانی در امر تعلیم و تربیت استفاده کنند. تعلیم و تربیت، با این فهم و ادراک به سمت کشف معانی فراعقلی در سایه دانش درونی بی‌مرز و انتها به عنوان سرچشمه خطاناپذیر حقیقت خواهد رسید.

کلید واژه‌ها: برنامه درسی شهودی، زیباشناسی، اصطلاحات عرفانی، دیوان حافظ

^۱ دانشجوی دکتری گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

^۲ دانشیار گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) n_keshtiar@khuif.ac.ir

^۳ دانشیار گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

^۴ استاد گروه علوم تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

مقدمه

یکی از عالی‌ترین دستاوردهای حاصل از سوق دادن تعلیم و تربیت به سمت زیباشناسی و نگرش هنرمندانه، تلطیف عواطف و هیجانات و نیز ایجاد نوعی پختگی و رشد، ناشی از تعمق است که از طریق کشف دانش باطنی حاصل می‌آید و حوزه جدیدی از تلفیق هنر و کشف شهودات باطنی عرصه شگفت‌انگیزی پدید می‌آورد که منشأ خلاقیت و پیدایش معانی جدیدی می‌گردند (حسینی خواه، مهرمحمدی، ۱۳۹۲). در طیف دیدگاه‌های تربیتی دیدگاه کل‌گرایانه و ماورای فردی نیز بر اهمیت تفکر شهودی تأکید دارد (قادری، ۱۳۹۰). برنامه‌های ماورای فردی بر پرورش قوه خلاقیت، اتخاذ رویکردهای تازه در حل مسایل و هنرها تأکید دارد (سلیمان پور، ۱۳۹۴).

ادبیات کشور ما سرشار از هنرهایی است که در اوج پالایش و زیبایی و در بالاترین مرتبه ادراک شهودی قرار گرفته‌اند. حافظ، مولوی، سعدی، خیام و دیگران چنان در کلام سحرانگیز شاعرانه خود به زیبایی تمام عوالم معنا و شهودات غیبی را تصویر کرده‌اند که بشریت را در برابر این تابلوهای هنری منحصر بفرد هنوز هم شگفت‌زده می‌نمایند وصیت شهرت آنان مرز جغرافیا را در هم پیچیده است (جمشیدآبادی، ۱۳۸۴). حافظ در کشور ما قله‌ای است که ادبیات ما به آنجا منتهی می‌شود که تحفه سخن او را دست‌به‌دست تا فرامرز جغرافیا و زمان همچنان پس از صدها سال می‌برند. حافظ در دیوان خود عنصر جدید درخشان و صورتی از الهه عشق با قلم ماورایی خویش آفریده است که بی‌شک نشان از بهره‌مندی صاحب دیوان از جهان اشراق، شهود و کشف است (خرمشاهی، ۱۳۹۰). آنچنانکه به زبان خودش:

زملک تا ملکوتش حجاب برداشته‌اند، از کنگره عرش وی را سفیر زده‌اند، بهشت خانه موروثی اوست، از هم‌نفسی فرشتگان ملول گشته و در مقام عبودیت با ماه و پروین همنشین شبانگاهی است، هیچکس چون او از رخ اندیشه نقاب برداشته است و در پی آن گوهر یکدانه تا تماشاگاه راز تا کارخانه آفرینش، قدم در قدم ساکنان حرم راه پیموده و از گریه شام و سحر و قطره باران او گوهری حاصل شده است که اینک پیش روی ماست.

لزوم رشد معنویت و ظرفیت‌سازی برای دستیابی به مقاصد معنوی از ابتدایی‌ترین مراحل آموزش در برنامه درسی است مهرمحمدی (۱۳۹۰)؛ و در عین حال هوش معنوی و معنویت‌گرایی عمده‌ترین خصیصه یک نظام آموزشی و به‌عنوان یک انرژی فعال و مهمترین عامل هدفمند کردن و معنا بخشیدن به زندگی فراگیران و سرمنشا تعادل درونی و بیرونی هستند (یشربی، ۱۳۸۹)؛ لذا ضرورت

توجه به بعد معنوی برنامه درسی، ویژگی بارز برنامه درسی و توجه به فطرت، به‌عنوان معنوی‌ترین مخلوق الهی است (ملکی، ۱۳۸۵). برنامه درسی معنوی یکی از حلقه‌های بنیادین نظام کیفی تعلیم و تربیت زمینه ساز تحول و تغییر اساسی در ساختار فعلی آموزش و پرورش است (ایزدی و همکاران، ۱۳۸۹). رویکردهای سنتی برنامه درسی در برآورده ساختن همه نیازهای آموزشی معلمان پاسخگو نیست و نیاز به گسترش معنا دارد (امینی، ۱۳۸۴). ارتباط برنامه درسی معنوی با بسیاری از مولفه‌های تربیت شهروندی مثل شاد زیستن، دگردوستی، معناداشتن زندگی و هدفمندی، مسئولیت پذیری، احترام به دیگران و سازندگی ارتباط کامل دارد (حسینی و همکاران، ۱۳۹۰).

در دوران معاصر مفاهیمی همچون معنویت، شهود^۱، تعالی^۲، ادراک کل نگر^۳ و خویشتن درونی^۴ که بیشتر، از حقایق غیرمادی و فراحسی به شمار می‌آیند، در مقوله آموزش، تربیت و برنامه‌ریزی درسی، از عوامل و مؤلفه‌های تأثیرگذار محسوب می‌گردند (مهرمحمدی و کیانی، ۱۳۹۳). برنامه درسی شهودی که در پیچیدگی رمز آلود هنر، ایهام اعجاز، الهام، شهود، اشراق و کشف نهفته است و ضرورت پرداختن به آن توسط فیلسوفان و صاحب‌نظران تعلیم و تربیت از جمله نل نادینگز^۵ (۱۹۸۴) تحت عنوان چشم درون، دال^۶ (۲۰۰۵) با طرح برنامه درسی پست مدرن، برونر^۷ (۱۹۶۰) تحت عنوان تفکر شهودی، آرتور فشی با تأکید بر اهمیت شهود به موازات تفکر عقلانی در برنامه درسی، آیزنر^۸ (۱۹۹۶) توانایی شهودی داشتن را به معنای درک و فهم جهان به روش انتزاعی و از طریق حس‌ها می‌داند و از حاکمیت صرف عقلانیت بر برنامه درسی انتقاد می‌کند و نهایتاً جان میلر^۸ (۲۰۰۷) با طرح برنامه درسی کل نگر به دنبال پیوند زدن تکه‌های جدا از هم ذهن، بدن، جان، جهان، عقل و شهود، پیوندهای شهودی را مطرح می‌نماید. با این وجود عرصه پر معنای شهود همچنان در برنامه درسی ناشناخته است. این پژوهش در پی یافتن معانی و اسراری هست که وقوف به آن سرمنشا تغییرات شگرف خواهد شد و چون دیوان حافظ نیز به یقین گنجینه ارزشمندی است که از غور در باطن و اتصال به منابع غیبی پدید آمده است و در این پدیده فوق بشری معمای اشراق، شهود و کشف تا حدود زیادی، برای اهل معنا، رمز گشایی شده است. عرفان دری است به جهان درون انسان که دیدگان

¹- Intuition

²- Transcendence

³- Holistic perception

⁴- Innerself

⁵- Nolling's

⁶- Doll,

⁷- Bruner

⁸- Eisner

جستجو گر انسان را تا به بی انتهای حقیقت می‌گشاید. "محی الدین عربی" می‌گوید: " آنکس که به خدا تقرب جوید و او را دوست بدارد، خداوند انوار معرفت خود را بر او افاضه کند تا حقایق بر او مکشوف گردد و هر چیز را به نور این معرفت ببیند جهانی را از تشعشع تابناک اندیشه‌های ناب روشن ساخته است (مطهری، ۱۳۶۸).

شمشیری (۱۳۸۵) عمده ترین ویژگی تعلیم و تربیت عرفانی را عبارت می‌داند از: ۱- وحدت گرای ۲- اصالت باطن ۳- تأکید بر شناسایی‌های شهودی ۴- تلقی سفر (سیر و سلوک) و هدف غایی تربیت را وصال حق و یا معرفت توحیدی، هدف میانی را مشتمل بر خودشناسی و تحقق ادراکات شهودی و اهداف کوتاه مدت را عبارت از ۱- عشق پروری، تربیت اخلاقی و تربیت هنری (زیبایی شناسی) می‌داند. همچنین در ارتباط معلم و شاگرد بر محبت؛ عشق و اطاعت مرتبی از مربی بعنوان ارکان اساسی تربیت اشاره دارد.

شمشیری و نقیب زاده (۱۳۸۴) بیان می‌دارند که عشق به عنوان برنامه درسی پوچ که مورد بی توجهی قرار گرفته است. میلر (۲۰۰۰) حل مشکلات روحی ناشی از پوچی و فقدان معنا در دانش آموزان را از طریق طرح بعد معنویت در آموزش و پرورش می‌داند. کسلر^۱ (۲۰۰۰) آماده سازی ابعاد روحانی انسان از طریق ارتباطات روحانی، رابطه با طبیعت و ادبیات انجام می‌پذیرد. پالمر^۲ (۲۰۰۳) اعتقاد به اینکه معنویت تکه‌های گم شده آموزش امروزی است و ارزشمندی آموزش کل نگر بسیار حائز اهمیت است. شرود^۳ (۲۰۰۶) معتقد است کسب بینش تیز بینانه و بصیرت درونی از طریق معنویت و کمک به ایجاد پیوندهای عمیق یاری رسان است. پترسون (۱۹۹۱) توجه به ارزش هوش معنوی و قدرت معنا یابی را به عنوان مهم ترین استعداد انسانی محسوب می‌شود. زوهار و مارشال^۴ (۲۰۰۰) یادگیرنده را نیازمند برقراری روابطی در زمینه‌های تفکر خطی و شهودی، ذهن و بدن، دانش خویشتن از مقوله‌های انتقال، مبادله یا تغییر شکل می‌داند. این رویکرد بر مساله گشایی خلاقانه، یادگیری مشارکتی و درهم آمیزی مهارت، به منظور دست یابی به روابط عمیق تر با جامعه، خویشتن و کره زمین و نیز خویشتن و روح می‌داند. میلر (۲۰۰۷) بیان می‌دارد که آموزش کل نگر تلاش می‌کند تا رشد تمام ابعاد انسان را شامل شود. اسچرینر^۵ (۲۰۰۵). اهمیت تربیتی سکوت از دیدگاه هستی

¹- kesler

²- Palmer

³- Sherrod

⁴- Zohar, D. & L. Marshall

⁵- Schreiner,

گرایانه به منزله ایجاد فرصت تفکر و تامل و نیز کشف و شهود و یافتن دریافت‌های بی واسطه شهودی عرفانی و کشف دنیای درونی تاکید می کند (میرلوحی، ۱۳۸۸). توجه به نقش ارزشمند هنر و موسیقی در تقویت قوای مغزی و تأکید بر ایجاد فضای عاطفی و ابعاد هنری تأکید دارد (تلخابی وهمکاران، ۱۳۸۷). توجه به برنامه درسی پست مدرن با تأکید بر ابعاد هنری، شهودی و نمایشی فرد در فرایند یادگیری بعنوان برنامه درسی مغفول مطرح شده است (قادری و حسینی، ۱۳۹۰).

روش شناسی

روش پژوهش به شیوه کیفی^۱ می‌باشد. در این مطالعه به منظور بررسی نقطه نظرات عرفانی و شهودی در دیوان حافظ به روش هرمنوتیک «معنای تاویل کردن یا بازگرداندن چیزی به اصل آن است». هدف تاویل متن آن است که دریابیم یک متن یا یک اثر در حال حاضر چه معنایی دارد. نخستین پیامد هرمنوتیک در برنامه درسی تاویل دیدگاه‌ها و غنی سازی زبان برنامه درسی است. دومین پیامد هرمنوتیک، توسعه نظریه‌های تعبیری و تاویل گفتار و نوشتار بین تدوین کنندگان برنامه درسی، معلمان و فراگیران است. سومین پیامد هرمنوتیک در برنامه درسی معناشناسی است. با توجه به اینکه هر متن یا گفتاری دارای معانی متعدد است پس تسلط بر فعالیت‌های فکری که هدف آن رمز گشایی معنای پنهان متن یا گفتار است، با شالوده معنای استعاره‌ها، تشبیه‌های معانی و نیت‌های زبانی در حقیقت از میان برداشتن فاصله میان متن و تاویل کننده متن است «با توجه به این امر تحلیل محتوایی کیفی، کلیه اشعار موجود در اشعار حافظ مورد بررسی قرار گرفته واحد تحلیل "بیت" در نظر گرفته شده است ابتدا شبکه مضامین^۲ در تحلیل مضمون تدوین شده و از طریق کدگذاری اولیه تعداد ۵۶۷ کد و استخراج مفاهیم و تشکیل مقولات محوری به تعداد ۴۶ مقوله؛ سعی در ارایه چارچوب منسجمی گردیده است. که طبق روش آتراید-استرلینگ^۳ در سال ۲۰۰۱ انجام گرفته است. آنچه شبکه مضامین عرضه می‌کند نقشه‌ای شبیه تارنما به مثابه اصل سازمان دهنده و روش نمایش است. شبکه مضامین، بر اساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان دهنده (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل) را نظام مند می‌کند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها

¹- Qual

²- Thematic Network

³- Stirling-Attride

نشان داده می‌شود. محیط و حجم این پژوهش را کلیه غزلیات دیوان حافظ تشکیل می‌دهد. داده‌ها به روش تحلیل ابیات با توجه به عناصر مورد نظر در قالب جداول و شکل، کدبندی شده است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش کد گذاری موضوعی و نظام مقوله بندی قیاسی انجام گرفته است. در این پژوهش برای تعیین اعتبار یافته‌ها از روش سه سو سازی یعنی بکارگیری چند روش گردآوری اطلاعات استفاده گردید.

یافته ها

از مطالعه دیوان حافظ بعنوان منبع اصلی جهت تحلیل محتوای ابیات مورد نظر انتخاب گردید. سپس مفاهیم مربوط استخراج و پس از دسته‌بندی و کد گذاری مقوله‌های اصلی بدست آمده که در جداول مربوط به شکل جداگانه تدوین گردیده است.

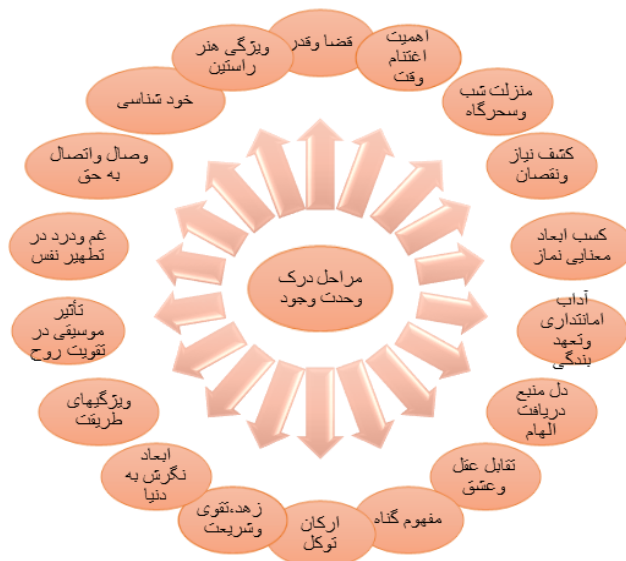
۱. برنامه درسی شهودی براساس بررسی دیوان حافظ چه اهدافی را دنبال می‌کند؟

شکل ۱. مقوله محوری شهودی مبتنی بر بررسی زیبا شناسانه دیوان حافظ
جدول ۱. اهداف برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیبا شناسانه دیوان حافظ

اهداف غایی	اهداف میانی	اهداف عینی
اتصال به مرکز هستی و وحدت وجود	کسب انوار اشراقی بمنظور حصول اسرار و مکاشفات غیبی	حکمت اندوزی
	ایجاد ظرفیت کشف معنا از طریق تمرکز یابی و پایداری	هنر آموزی و کسب فضیلت
	کمال گرایی از طریق داشتن الگوی پیر طریقت	تزکیه نفس و طهارت پیشگی
	خدامداری	تفکر و تعمق در سیر کمال
	کسب فضائل اخلاقی	رعایت تعادل و توازن در امور زندگی
	زیباشناسی و انعکاس هنرمندانه	عبادت و پرستش خداوند
	ادراکات اشراقی	کسب آرامش و رضایت
	توجه به جنبه‌های زیباشناسانه در هستی	شادمانی و ساده زیستی
خودشناسی و کاوش در باطن		عشق پروری و تلاش در درک جاذبه‌های معنوی
		ایجاد ظرفیت کشف معنا از طریق تمرکز و پایداری

۲- برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیباشناسانه دیوان حافظ، چگونه محتوایی را در بر خواهد داشت؟

شکل ۲. مقوله محوری محتوی برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی دیوان حافظ

۳- راهبردهای یادگیری - یاددهی برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیباشناسانه دیوان حافظ کدام است؟

شکل ۳. مقوله محوری راهبردهای یادگیری - یاددهی برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیباشناسانه دیوان حافظ

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش به پیش‌های بنیادی که در رشته برنامه ریزی درسی مهبجورمانده و فعالیتی صورت نگرفته است دقت نظر داشته و با توجه به اندیشمندی چون میلر (۲۰۰۷) والدروف، آیزنر، برودی و ... که به حلقه مفقوده معنویت در برنامه ریزی درسی توجه نموده اند گام نهاده و با عرفان عاشقانه ایرانی در سطحی بالاتر از همه مبانی و منابعی که بعضی محققان اروپایی برای تصوف می‌شمارند حرکتی هدفمند قرار داده و به سه عامل مشخص فلسفه و اصطلاحات ایران باستان و نوع بی نظیر علمداران عرفان از جمله حافظ، که از هر فکر و اندیشه و مکتبی ممتاز است، با رقت و لطافت خاص بخصوص روش زیرکانه عاشقانه و ذوق ملامتی و چاشنی رندی و فلسفه بودا و عشق و درد درون به بررسی

پرداخته است. اهداف برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی زیبا شناسانه دیوان حافظ، با در نظر گرفتن اصالت درونمایه ایبات و حذف ایبات همسان، در شکل‌های مربوط و در سه جدول جداگانه تحت عنوان اهداف غایی، اهداف کلی یا میانی و اهداف عینی و یا رفتاری دسته‌بندی شدند. این مبنای مقوله‌بندی و نام گذاری بر اساس داده‌های درونی و البته در راستای چشم اندازی که برنامه‌ریزی درسی تصویر می‌نماید، انجام گرفته است.

از مهمترین یافته‌های کلیدی در مبحث اهداف برنامه درسی شهودی مبتنی بر بررسی دیوان حافظ، کسب انوار اشراقی جهت کشف اسرار غیبی، زیباشناسی و انعکاس هنرمندانه ادراکات اشراقی، حکمت اندوزی، و... بوده است. اهداف حاصل از تفحص در ایبات عالمانه، عارفانه و هنرمندانه حافظ، حاکی از آنست که ادراک شهودی، درک خاصی است که بر اثر تهذیب نفس و مجاهده و مراقبه، برای افراد خاصی حاصل می‌شود. ادراک شهودی چون در نتیجه شایستگی یافتن برای اتصال به جهان نامحدود حاصل می‌شود، سرمنشأ کشف حقایق شگرف، گشایش رازهای علمی و فلسفی پیچیده و اشraf یافتن بر اسرار غیبی است که بر دیگران به طور معمول پوشیده است چه، راز و رمزی است که بر محرمان سراپرده وصال و به تعبیری تنها بر "خواص" مکشوف می‌گردد. افراد دارای نگرش سطحی و به تعبیری "عوام" فاقد ظرفیت فهم ادراکات شهودی می‌باشند به همین دلیل پنهان داشتن این رموز و اسرار از عوام لازم و انتشار آن بر اهل معنا مستحسن است. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای ایبات دیوان حافظ در زمینه کلیه مقولات حاصل از این بخش پژوهش، دیدگاهی نو و جدید ارایه می‌دهد و الگوی کاملی از منابع و ابزارهای لازم به منظور تحقق ادراکات بر مبنای کشف، شهود و اشراق می‌باشد

منبع حکمت و فلسفه، طبیعت و دریافت اشارات طبیعت، بعنوان واسطه دریافت فیوضات قدسی، موسیقی، شعر، قلب تزکیه شده و آمادگی‌های روحی از اهم منابعی است که حافظ بر آن تأکید داشته و دریافت شهودات را بدون این اتکا به این منابع ناممکن می‌داند نتایج این پژوهش در بخش مربوط به راهبردهای یاددهی- یادگیری، در بردارنده راهکارهای مناسب جهت استفاده در فرایند تدریس می‌باشد.

نتایج این پژوهش با تأکید بر برنامه درسی شهودی برای همه کسانی که به دنبال تقویت بنیه‌های معنوی و شهودی تدریس می‌باشند قابل بهره گیری است. نتایج حاصل از این مطالعه بالغ بر ۳۲ مقوله است، که در چهار تم دسته بندی و تفکیک شده اند و عبارتند از: ارائه الگوهای تفکر، ارائه روشها هنرمندانه در تدریس، اخلاق تدریس و تکنیک‌های تدریس.

از آن جهت که قبلاً پژوهشی در این زمینه انجام نشده است لذا مقایسه آن با تحقیقات مشابه امکان پذیر نیست. اصولاً برنامه درسی شهودی نگاه تازه‌ای است در قلمرو علم، هنر، عرفان و ادبیات. یافته‌های جدید این تحقیق، نگرش به دانش بعنوان اندوخته حقیقی انسان ونه ابزاری در جهت منافع

فردی، رمز گذاری تجارب شهودی و حفظ تجارب است، استفاده از روش‌های بدیعه پردازی در استفاده از تمثیل و قصه پردازی به منظور انتقال مفاهیم معنایی، تأکید بر داشتن الگوی فکری و رفتاری، پرهیز از خام اندیشی از طریق سعی، تلاش و ایجاد چالش، ارتباط با طبیعت و آموختن از طبیعت و تجلی رمز آلود حقایق هستی، خود انتقادی، ارزیابی اجتماعی به قصد اصلاح و استفاده از عنصر طنز، استفاده از روش مباحثه، تاویل و تفسیر و راهبردهای اشاره‌ای در تفهیم معنای راهبردی در تدریس می‌باشد.

کتابنامه

- امینی م. ۱۳۸۴. تربیت هنری در قلمرو آموزش و پرورش. تهران: نشر آبیژ
- ایزدی، صمد؛ فاطمه حسینی و قادری، مصطفی (۱۳۸۹). برنامه درسی معنوی (گفتمان جدید) به‌عنوان یکی از حلقه‌های بنیادین تحولات برنامه درسی در قرن ۲۱، همایش تغییر در نظام آموزشی، دانشگاه فردوسی مشهد. تلخابی، مهدی نوروزی، یعقوب؛؛ علیپور حافظی، مهدی (۱۳۸۷). بررسی رفتار اطلاع‌یابی اعضای هیئت علمی دانشگاه اراک در استفاده از اینترنت. فصلنامه دانش شناسی. سال سوم، شماره ۲۹: ۱۳۲-۱۳۳.
- جمشیدآبادی، هوشنگ (۱۳۸۴). چشم انداز توللی، رمانتیسم و اندوه غربت. ادبستان فرهنگ و هنر. شماره ۵۴: ۴۴-۴۵.
- حسینی خواه ع، مهرمحمدی م. ۱۳۹۲. طراحی الگوی برنامه درسی شهودی. رساله دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شگاه تربیت مدرس تهران.
- حسینی م، قادری م. (۱۳۹۰). امکان سنجی اجرای برنامه درسی هنر و زیبایی شناسی در برنامه درسی تربیت معلم. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه مازندران.
- حسینی، سید محمدحسین؛ مهرمحمدی، محمود؛ حاج حسین‌نژاد، غلامرضا؛ سلسبیلی، نادر. (۱۳۹۰). تحلیل انتقادی الگوهای تغییر برنامه درسی، پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، ۱۵(۳۷): ۱۹۹-۲۳۵
- خرمشاهی ب. (۱۳۹۰). حافظ حافظه ماست. تهران: قطره
- سلیمان پور، جواد (۱۳۹۴). برنامه ریزی درسی با تأکید بر تدوین محتوای درسی فعال و کاربرد تحلیل محتوا؛ نشر احسن
- شمشیری، بابک؛ نقیب زاده، میرعبدالحسین. (۱۳۸۴). فرایند تعلیم و تربیت با اقتباس از مبانی عرفان اسلامی، دانشور رفتار، ۱۲(۱۲): ۷۴-۸۹
- قادری م. (۱۳۹۰). امکان سنجی اجرای برنامه درسی هنر و زیبایی شناسی در برنامه درسی تربیت معلم. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه مازندران
- مطهری م. (۱۳۶۸). تماشاگاه راز، تهران: صدرا
- ملکی ح. (۱۳۸۵). مقدمات برنامه ریزی درسی، تهران: سمت.
- مهر محمدی م و همکاران. (۱۳۸۹). برنامه درسی نظرگاهها، رویکردها و چشم اندازها. تهران: سمت.
- Bruner. (2005). Identifying basic needs: the contextual need assessment. International journal of reality therapy , 24 , 7-100
- Doll, W. E. (1989). Foundations for a postmodern curriculum. *Journal of Curriculum Studies*, 21 (3): 243-253

Eisner, E. (1996). Educational Imagination; on the Design and Evaluation on school program, (sth, ed) New York, Macmillan college publishing company.<http://ijea.asu.edu>

Miller J. (2007). the holistic curriculum. (second ed.). Toronto : university of Toronto press .

Miller, J. (2005). Invating School success: A Self-Concept Approach to Teaching and Learning , Belmont,.

Noldding's n. and shore p. (1984). awaking the inner eye : intuition in education. new york : teachers collage press .

Palmer, Richard E. (2003). Hermeneutics: Interpretation Theory in schleirmcher, Dilthey , Heidegger and Gadamer, U.S.A northwest2000ern University Press

Schreiner, M. (2005). "Scoring for SMEs", SME Financing: Issues and Strategies, State Bank of Pakistan, Lahore, May 10.

Sherrod, S. (2006). Exploring the interaction of emotional Intelligence and spirituality", Traumatology. 10 (4): 231-243.

Zohar, D. & L. Marshall .(2000). SQ: Spiritual Intelligennce: The ultimate intelligence, New York, NY, USA: Bloomsbury.